

Баулін О.В.

доцент кафедри кримінального права та процесу Національної академії внутрішніх справ України, кандидат юридичних наук

Дзюрбель А.Д.

ад'юнкт Національної академії внутрішніх справ України

Карпов Н.С.

доцент кафедри кримінального права та процесу Національної академії внутрішніх справ України, кандидат юридичних наук

СЛІДЧІ ПОМИЛКИ: ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ

Небезпечність слідчих помилок, які тягнуть за собою трагічні наслідки, неодноразово відзначалася в юридичній літературі¹. На шкідливість для справи правосуддя цього явища звертав увагу ще Ганс Гросс у своїй відомій праці “Настанова для судових слідчих як система криміналістики” 1892 року². Зменшуючи ефективність досудового розслідування злочинів, слідчі помилки призводять до судових помилок, результатом яких стає неправильна правова оцінка дій підсудних, а в окремих випадках і необґрунтоване засудження невинних³. Про це свідчить і ряд гучних судових процесів, за якими наприкінці 80-х - на початку 90-х років минулого століття помилково були постановлені обвинувальні вироки з призначенням смертної кари невинним особам, і аналізу яких була присвячена монографія Китаєва М.М⁴. Слідчі помилки здійснюють негативний вплив на правосвідомість громадян, зменшують авторитет правоохоронних органів у населення⁵. Про актуальність розробки цієї теми вказують відгуки на зазначену працю М.М. Китаєва, в яких наголошується на загрозі, яку являють для суспільства помилки у слідчій діяльності, якщо їх не помічати і своєчасно не запобігати їм⁶.

¹ Эффективность правосудия и проблема устранения судебных ошибок / Под ред. В.Н. Курдявцева.– М.: ИГП АН СССР, 1975. – 240 с.; Вопросы укрепления законности и устранения следственных ошибок в уголовном судопроизводстве. – М.: ВНИИ Прокуратуры СССР, 1988. – 136 с.; Характер, причины и способы устранения ошибок в стадии предварительного расследования: Методич. пособие. – М.: Ин.-т Прокуратуры СССР, 1991. – 80 с.; Выявление и устранение следственных ошибок при судебном рассмотрении уголовных дел: Методич. пособие / Отв. ред. Л.Б. Бойков. – М.: Ин.-т Прокуратуры СССР, 1990. – 84 с.

² Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. – М.: ЛексЭст, 2002. – 1088 с.

³ Петрухин И.Л. Причины судебных ошибок // Советское государство и право.– 1970. – № 5. – С. 105–106.; Бойков А.Д. Профессионализм юриста и роль правовой науки в подготовке кадров // Советское государство и право. – 1988. – № 6. – С. 48–49.

⁴ Китаев Н.Н. Неправосудные приговоры к смертной казни: Системный анализ допущенных ошибок.– Иркутск: Изд–во ИГЭА, 2001. – 384 с.

⁵ Карпов Н.С. Использование передового опыта органов внутренних дел по раскрытию и расследованию преступлений в целях совершенствования криминалистической тактики и методики: Дисс. ... канд. юрид. наук. – К., 1989. – С. 165.

⁶ Бахин В.П., Карпов Н.С. Цена ошибок следствия и суда. Рецензия на работу Н.Н. Китаєва “Неправосудные приговоры к смертной казни: Системный анализ допущенных ошибок” // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України.– 2001.– № 2.– С.340–342; Истина сегодняшнего дня. Феномен Николая Китаєва // Родная Земля.– 2002. – 17 июня.– № 23 (112). – С. 7.

Те, що за останні роки увага науковців стосовно цієї проблеми значно підвищилася, вказує ціла низка спеціальних досліджень (В.І. Власова, З.Ф. Ковриги, С.Г. Олькова та ін.). Незважаючи на це, серед фахівців немає єдності у ставленні до змісту визначення слідчої помилки та інших суттєвих питань проблеми, що навряд чи може сприяти ефективному запобіганню, своєчасному виявленню і швидкому усуненню слідчих помилок, а останні продовжують відноситися до досить поширеного і недостатньо дослідженого правового явища. Так, за вибірковими даними у кожній десятій кримінальній справі, яка направляється до суду, слідчими допускаються помилки, виправлення яких викликає необхідність повернення справи на додаткове розслідування або реабілітацію особи, яка була притягнута до кримінальної відповідальності, чи суттєву зміну обвинувачення⁷.

Зробимо спробу розглянути найбільш дискусійні сторони визначення поняття слідчих помилок і висловити власну думку з цього питання.

В юридичній літературі та юрисдикційній практиці термін “слідча помилка” частіше вживається для характеристики будь-яких недоліків у діяльності органів досудового розслідування. Слідчі помилки, як і будь-які інші помилки, виникають через невідповідність діяльності своїм цілям і завданням⁸. Помилка – протилежний істині процес руху мислення, що йде шляхом перекрученого, спотвореного відображення дійсності⁹. Деякі дослідники уявлення про слідчі помилки формують на основі побутових або словникових визначень. Так, на погляд З.Ф. Ковриги, слідча помилка – це ненавмисно викривлене пізнання об’єктивної дійсності¹⁰. В.І. Власов вважає, що слідчі помилки – це будь-які ненавмисні порушення закону, недоліки і прорахунки, допущені під час заведення і розслідування кримінальних справ, всіляка неправильність процесуальної діяльності, в тому числі й у процесі мислення компетентної особи¹¹. Якщо у першому визначенні помилка обмежується лише пізнавальною діяльністю і не охоплює собою суттєвих порушень кримінально-процесуального і кримінального закону, то друге визначення є занадто широким, оскільки до будь-яких недоліків і прорахунків слідчого можна віднести й технічні хиби, наприклад, поганий почерк слідчого, неправильну систематизацію матеріалів кримінальної справи тощо. Але кожне з цих визначень містить у собі більш суттєві недоліки: спрощується мотивація слідчої помилки, не зазначаються (З.Ф. Ковригою) зазначається, але не у повній мірі) негативні наслідки слідчої помилки.

Дійсно, згідно із словниковими визначеннями і побутовими уявленнями помилка – це неправильність у вчинках, діях; неправильна думка, хибне уявлення¹². У побутовому розумінні помилка – це “неправильність у діях, думках”, неточність, заблудження. Помилка – це викривлене пізнання об’єктивної дійсності, що обумовлене особистими якостями суб’єкта і призводить до висновків непередбаченого характеру¹³. Помиллятися – значить допустити помилку, неправильність. З точки зору логіки, помилка являє собою неправильне уявлення, судження,

⁷ Михайлов А.И., Шейфер С.А., Соловьев А.Б. Изучение причин следственных ошибок и путей их устранения в стадии предварительного расследования // Методология и методика изучения следственных ошибок. – М., 1986. – С. 5–19.; Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. – М.: ЛексЭст, 2002. – 1088 с.

⁸ Казакевич Т.А. Целесообразность и цель в общественном развитии. – Л., 1969. – С. 41; Волленко Н.Н. Ошибки в правоприменении, понятие и виды // Советское государство и право. – 1981. – № 4. – С. 38

⁹ Тертишник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: АСК, 2002. – С. 268

¹⁰ Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальная ответственность. – Воронеж: ВГУ, 1984. – С. 93

¹¹ Власов В.И. Расследование преступлений: Проблемы качества. – Саратов: СГУ, 1988. – 199 с.

¹² Новий словник української мови [в 4-х т.]. – Т.3: ОБЕ–РОБ / Укладачі: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2000.– С. 556; Ожегов С.И. Словарь русского языка /Под ред. Н.Ю. Шведовой.– 20–е изд., – М.: Рус. яз., 1988. – С. 390.

¹³ Філософский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – С. 183.

яке викликане порушенням законів мислення (помилка хибної послідовності, помилка стосовно наслідків, помилка хибної причини тощо). Але чи можна вважати слідчою помилкою лише ненавмисне відхилення від правил діяльності? За таким підходом помилка – це результат відсутності у слідчого відомостей про ті чи інші правила діяльності, брак необхідних професійних знань. Між тим, помилки вчиняють не тільки слідчі, які щойно розпочинають службову кар'єру, а й співробітники органів досудового слідства, які мають вагомий досвід слідчої роботи і добре обізнані у правилах досудового розслідування злочинів і тонкощах їх застосування.

Про необхідність і доцільність спеціального вивчення помилок, що допускаються працівниками слідчих апаратів під час своєї діяльності, вказали самі практичні співробітники органів досудового розслідування.

СЛІДЧІ	MBC	Прокуратор	Податкова міліція	СБУ	Всього
кількість	1284	321	168	105	1878
а) зумовлених неправильністю власних рішень і дій (%)	64,3	69,5	73,6	78,9	66,6
б) пов'язаних із протидією з боку злочинців (%)	77,2	67,6	72,4	80,9	75,1
в) не вбачають у цьому вивченні необхідності (%)	4,2	5,0	5,5	3,5	4,5
Оперативні працівники	MBC	податкова міліція	СБУ	Всього	
кількість	1312	267	180	1759	
а) зумовлених неправильністю власних рішень і дій (%)	57,9	74,9	80,0	62,8	
б) пов'язаних із протидією з боку злочинців (%)	67,8	79,8	82,2	71,1	
в) не вбачають у цьому вивченні необхідності (%)	11,3	5,2	4,0	9,6	

Коментувати результати такого дослідження ми не ставимо за свою мету, а лише навели їх для аргументації необхідності та важливості вивчення цієї проблеми¹⁴.

Відзначена недосконалість у трактуванні визначення слідчої помилки як ненавмисного порушення правил діяльності стає очевидною при аналізі обставин, які породжують неправильну думку або неправильні дії слідчого. Помилкові дії або рішення слідчого складаються під впливом багатьох факторів, які не завжди вичерпуються незнанням або слабким знанням закону, і тому більш наближеною до істини є позиція І.М. Зайця, який вважає, що поняття судової помилки включає в свою структуру порушення тоді, коли неправильність і упущення допускаються за прямим чи непрямим умислом, через необережність, самовпевнення і

¹⁴ Бахин В.П., Карпов Н.С. Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью. – К.: НАВДУ, 2002. – 456 с.

недбалість¹⁵. Вважаємо, що приведене положення, незважаючи на його дещо зайву категоричність, цілком стосується і слідчої помилки. Важливу роль відіграє особистий фактор, який відображає ставлення слідчого до закону. Відомо, що таке явище, як правовий нігілізм, є властивим не лише пересічним громадянам, але й співробітникам правоохоронних органів¹⁶. Так, більшість слідчих розподіляють приписи кримінально-процесуального закону на такі, що є важливими, і недуже важливі. Перші (строки розгляду інформації про злочини, досудового слідства, досудового ув'язнення, повідомлення прокурора про затримання особи за підозрою у вчиненні злочину та ін.) підлягають обов'язковому виконанню. Вимоги ж інших кримінально-процесуальних норм, особливо таких принципів кримінального процесу, як всебічність, повнота і об'єктивність дослідження, презумпція невинуватості, забезпечення права на захист та ін., розцінюються ними іноді як декларації, які не мають практичного значення, а тому і не є обов'язковими. У подібних випадках відступ від правил діяльності викликається не браком знань положень закону, а неправильним ставленням до них як до чогось другорядного і навіть шкідливого для розкриття злочину.

Проведене у 2002 році дослідження слідчих помилок засвідчило, що 21,3 % опитаних слідчих вважали за можливе відступати від вимог процесуальних норм з метою подолання труднощів, які виникали під час розслідування, а 54,6 % допускали можливість нехтувати в цих же цілях моральними вимогами.

Особистий фактор знаходить свій вияв і через ступінь критичності слідчого до власних висновків. Нерідко ймовірні за своєю правовою природою висновки (наприклад, про винуватість особи у момент притягнення її як обвинуваченого) трактуються слідчим як достовірні, що породжує обвинувальний ухил, небажання бачити обставини, які суперечать зробленому висновку. І в цій ситуації причиною порушення правил діяльності виступає не відсутність знань таких правил, а надмірна віра слідчого у правильність своїх висновків.

З цим пов'язана і така особиста властивість слідчого, як готовність до подолання труднощів, клопіткою праці, пошуку нових доказів, або, навпаки, прагнення досягти лише мінімального результату, вирішити проблемну ситуацію найпростішим, тобто з найменшими зусиллями, способом (наприклад, шляхом проведення замість відтворення обстановки і обставин події з кожним обвинуваченим окремо однієї такої дії за участю всіх обвинувачених).

Таким чином, слідча помилка відображає складну мотивацію прийняття рішення і проведення процесуальних дій слідчим, є відображенням його багатогранного внутрішнього світогляду. Ця мотивація іноді буває суперечливою, оскільки може поєднувати, з одного боку, брак знань, недостатність досвіду, об'єктивні складності розслідування, а з іншого – свідоме нехтування вимогами закону або тактичними рекомендаціями. Можна сказати, що у подібних випадках спостерігається своєрідна “змішана форма вини” слідчого: у вигляді умислу стосовно дії і необережності щодо результату, який настав – помилкового рішення. Не завжди ці фактори мотивації можна чітко диференціювати, тобто відокремити добросовісне заблудження від свідомо неправильної дії або рішення.

В той же час, необхідно чітко відокремлювати слідчу помилку, пов'язану із свідомим відхиленням від приписів закону, від злочинів проти правосуддя, таких як завідомо незаконні затримання, привід або арешт (ст. 371 КК України), притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК України), примушування давати покази (ст. 373 КК

¹⁵ Зайцев И.М. Устранение судебных ошибок в гражданском процессе. – Саратов: СГУ, 1985.– 135 с.; Тертишник В.М. Науково–практичний коментар до Кримінально–процесуального кодексу України. – К.: АСК, 2002. – 1051 с.

України) та ін. Межа, що відокремлює ці злочини від зовні схожих кримінально-процесуальних правопорушень, проходить через об'ективну сторону і, головне, за направленістю умислу, який при вчиненні злочинів проти правосуддя диктується чітко усвідомленою злочинною метою.

Чи будь-який відступ від правил розслідування слід вважати слідчою помилкою?

Вважаємо, що під слідчою помилкою слід розуміти не будь-які упущення слідчого, а лише суттєве порушення, неправильне визначення ним направлення своєї діяльності, що призвело до викривлення її результату. Помилитися у кримінальній справі – це означає для слідчого притягнути до кримінальної відповідальності, початковим етапом якої є пред'явлення обвинувачення¹⁷, невинного; необґрунтовано звільнити від кримінальної відповідальності дійсно винного у вчиненні злочину, закрити кримінальну справу за відсутністю необхідних для цього підстав або створити інші перепони у досягненні завдань кримінального судочинства. Тобто мова йде про недоліки, наслідком яких є незаконні і необґрунтовані рішення слідчого:

- 1) про порушення кримінальної справи;
- 2) про відмову в порушенні кримінальної справи;
- 3) про притягнення особи як обвинуваченої;
- 4) про завершення досудового слідства із складанням обвинувального висновку;
- 5) про зупинення досудового слідства;
- 6) про відновлення досудового слідства;
- 7) про закриття кримінальної справи;
- 8) про застосування засобу процесуального примусу (запобіжного заходу, відсторонення особи від посади, накладення арешту на майно, проведення слідчої дії, яка обмежує права, свободи або законні інтереси особи).

Тепер уточнимо, про відступ від яких правил розслідування йдеться. Перш за все, це норми КПК, які регламентують діяльність слідчого як пізнавального, так і правозабезпечувального характеру. Але ця діяльність визначається, корегується і спрямовується не лише приписами закону, а й науковими рекомендаціями криміналістики. Ігнорування їх при плануванні досудового розслідування, провадженні слідчої дії (огляду, очної ставки, пред'явлення для відзначення тощо) може привести до недобору необхідної доказової інформації і, в кінцевому рахунку, до помилкового результату досудового розслідування.

Таким чином, певна частина слідчих помилок породжується відступом слідчого від приписів кримінально-процесуального закону, тобто допущеними ним кримінально-процесуальними правопорушеннями. Як співвідносяться ці поняття? На погляд С.Г. Ількова, помилка – це не порушення закону, не діяння чи бездіяльність, а ставлення суб'єкта, яке визначається в правовій наукі через категорію вини. Термін “помилка” є нікчемним у правознавстві, де все, по можливості, й особливо там, де мова йде про відповідальність, повинно бути конкретним і точним¹⁸. Як бачимо, автор надає перевагу не терміну “помилка”, а терміну “кримінально-процесуальне правопорушення”.

¹⁶ Чернєй В.В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави: Дис. ... канд. юрид. наук.– К.: НАВСУ, 1999. – 150 с.

¹⁷ Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року у справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положень частини 3 статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість) // Юридичний вісник України. – 1999. – 25 листопада – 1 грудня. – № 47 (231). Інформаційно–правовий банк: Додаток. – С. 7–11.

¹⁸ Ольков С.Г. Уголовно–процесуальные правонарушения в российском судопроизводстве: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 1994. – С. 18–19.

Навряд чи ця думка є слушною. По-перше, вже відзначалося, що викривлення потрібного результату розслідування може бути породжене не лише криміально-процесуальним правопорушенням, а й нехтуванням тактичними рекомендаціями криміналістики, при формально бездоганному виконанні закону. По-друге, навряд чи можна трактувати помилку лише як ставлення суб'єкта. Помилка – це не лише неправильність думки, але і неправильність дій, породженої через помилковість думки (судження). Якщо ж тлумачити помилку як результат неправильної дії (для чого також є логічні підстави), то вияснюється, що слідчі помилки не є тотожними з правопорушеннями, а перебувають з ними у складних причинно-наслідкових зв'язках. У одних випадках помилка – причина, в інших – наслідок правопорушення. Інакше кажучи, правопорушення як помилка в процесуальному аспекті проведення слідчої дії тягне за собою помилковий результат, однаково як і помилка у судженні, думці (наприклад, помилковий висновок про достатність доказів вчинення певною особою злочину), призводить до помилкових криміально-процесуальних актів: рішень і дій (наприклад, до винесення необґрутованої постанови про притягнення особи як обвинуваченого і незаконного пред'явлення особі обвинувачення).

Терміни “слідча помилка”, “судова помилка” давно відомі юридичній лексиці як такі, що означають випадки засудження невинуватих осіб, з часом набувають все більш широкого змісту і зараз означають також несправедливе покарання, непрятянення до кримінальної відповідальності дійсно винних осіб.

При діагностиці слідчої помилки важливо виключити суб'єктивізм, який є неминучим за відсутності об'єктивного критерію. Було б помилковим, якби б кожний з науковців-дослідників, вивчаючи матеріали конкретної кримінальної справи, робив висновок – допущена слідча помилка чи ні, виходячи з загальних положень ст. 2 КПК України щодо завдань кримінального процесу або із власних уявлень про належну якість досудового розслідування. Оскільки слідча помилка означає, що цілі кримінального судочинства у стадіях досудового розслідування не досягнуті – цей факт повинен бути констатований не суб'єктивним судженням дослідника (воно може бути помилковим), а відповідним процесуальним рішенням суб'єкта, який за законом є уповноваженим визнавати такий факт встановленим. Перш за все, такими рішеннями можуть виступати:

- 1) віправдувальний вирок суду або ухвала (постанова) суду (судді) про закриття кримінальної справи;
- 2) ухвала суду або постанова прокурора про повернення справи на додаткове розслідування;
- 3) постанова прокурора або начальника слідчого підрозділу про скасування постанови слідчого про закриття кримінальної справи і про відновлення по ній провадження;
- 4) постанова прокурора про скасування постанови слідчого про зупинення досудового слідства у кримінальній справі і про відновлення його провадження у справі;
- 5) постанова прокурора про скасування постанови слідчого про порушення кримінальної справи або про закриття кримінальної справи;
- 6) постанова судді або прокурора про скасування постанови слідчого про відмову в порушенні кримінальної справи;
- 7) постанови і вказівки прокурора, вказівки начальника слідчого підрозділу, ухвали суду, окремі ухвали суду, постанови судді, в яких прямо констатується факт недосягнення окремих завдань кримінального процесу (порушення процесуальних прав учасників процесу, недодержання порядку провадження слідчих дій, неправильне застосування кримінального закону, необґрутована відмова у задоволенні клопотання та ін.).

Розглянуті ознаки слідчої помилки охоплюються наступним визначенням: слідча помилка – це констатоване відповідним процесуальним актом уповноваженого суб'єкта кримінально-

процесуальної діяльності відхилення від вимог кримінально-процесуального закону і наукових рекомендацій щодо його застосування під час здійснення досудового розслідування, а також непроведення потрібних за обставинами справи процесуальних дій, що потягло за собою прийняття рішень, які суперечать закону і заважають досягненню цілей досудового розслідування.

Отже, слідчі помилки – це неправильні судження, рішення або дії слідчого, які об'єктивно відображають порушення законів логіки, кримінально-процесуальних норм, наукових рекомендацій тактичного і методичного характеру, їх неправильне застосування під час перевірки інформації про злочини або провадження досудового слідства, що не дозволяє досягти визначеної мети і завдань слідчої діяльності або бездіяльність слідчого, якщо вона була ненавмисною. Саме ця ознака дозволяє відокремити слідчу помилку від злочинів проти правосуддя і у сфері службової діяльності. Слідчий щиро сердечно вважає, що діє правильно. Але наслідки розглянутих у цій статті дій, незалежно від того, це добросовісне заблудження чи навмисний злочинний крок, є страшними, оскільки призводять до деформації процесу встановлення об'єктивної істини у кримінальній справі.

Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права та процесу Хмельницького інституту регіонального управління та права (протокол № 4 від 22 жовтня 2003 року)

*Волкотруб С.Т.,
доцент кафедри кримінального права
та процесу Хмельницького інституту
регіонального управління та права,
кандидат юридичних наук*

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ІМУНІТЕТ У КРIMІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Розвиток міжнародних відносин України, необхідність приведення національного законодавства у відповідність до міжнародно-правових норм, які є обов'язковими для нашої держави, зумовлює потребу в дослідженні кримінально-процесуальних імунітетів окремих категорій іноземних громадян і представництв іноземних держав та міжнародних організацій в Україні.

Розглядувані питання досліджувалися свого часу в роботах Ф. А. Агаєва, А. І. Бастиркіна, І. П. Бліщенка, В. Г. Даєва, Ю. Г. Дьоміна, В. Н. Галузо, Д. Б. Левіна, М. В. Митрофанова М. М. Михеєнка, Ф. Ф. Молочкова, К. К. Сандровського, Л. Федорова та інших науковців. Дипломатичний імунітет традиційно є предметом дослідження науки міжнародного публічного права, яка розробляє власний аспект цієї проблеми, спеціалізуючись на вивченії її особливих, не властивих кримінальному процесу сторін. Інакше кажучи, вивчається одна із сторін (аспектів) розглядуваного явища, що закономірно стає предметом її дослідження, виходячи з поставленої мети і використовуючи власну методологію тощо. Для правильного вирішення обговорюваного тут питання важливо звернути увагу саме на цю обставину, оскільки при такому підході залишається поза увагою низка питань, пов'язаних із існуванням правових норм про імунітет саме в кримінальному судочинстві.